

ӘОЖ 821.0 (5Ж) (063)

КБЖ 83.3 Уйғ

Т 29

Редакциялық алқа: С.В.Ананьева, Т.Әлбеков, Р.Исмаилов, У.Қ.Қалижанов (төраға), С.С.Қорабай, А. Машақова, М.Отарбаев, Г.Ж.Орда, Ә.Һашири, А. Хамраев (жауапты редактор), Р.Юсупов.

Жинақ редакциясын басқарған: М. Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институтының директоры, ҚР Ұлттық ғылым академиясының мүшесі, профессор У. Қалижанов

Жинақты курастырушы: А.Қалиасқарова

Т 29 Тәуелсіз Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті. Ғылыми-практикалық конференция материалдары. (-20 ақпан, 2014 жыл) – Алматы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2015. -200 б.

ISBN938-601-230-054-3

Жинақта Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының «Қазіргі кезеңдегі Қазақстан халықтары әдебиеті» жобасы аясында ұйғыр ақын-жазушыларының мерейтойларына арналған (Зия Самадиге – 100 жыл, Рабик Исмаиловқа – 80 жыл, Маһмұт Абдрахмановқа – 80, Әхмәтжан Һашириге – 75 жыл) «Тәуелсіз Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті» атты ғылыми-практикалық конференция материалдары қамтылды.

2015 жылы атап өтілетін Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылғанына 20 жыл толуына арналған бұл жинақ авторлары Қазақстандағы қазіргі ұйғыр әдебиетінің даму ерекшеліктері, қазақ-ұйғыр әдеби байланыстары, ұйғыр поэзиясы, прозасы және драматургиясының өзекті мәселелері туралы жан-жақты сөз қозғайды.

ӘОЖ 821.0 (5Ж) (063)

КБЖ 83.3 Уйғ

©М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2015

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЙҒЫР ӘДЕБИЕТІ

Қазақстанды мекен еткен халықтардың бірі – ұйғыр. Қазақ және шығыс әдебиеті классиктерінен үйренген ұйғыр әдебиеті қазіргі таңда даму, өркендеу үстінде. Көрші қонған халықтың басынан өткізген аумалы-төкпелі оқиғаларына куә болған қазақ қаламгерлері олар туралы жазып келеді. Кеңесжан Шалқаров ұйғыр халқының тарихы жөнінде төрт дастан жазғаны осының айғағы. Бүгінгі таңда Ж. Бедеш, Д. Әшімхан, Қ. Жұмаділов, М. Айтхожина, Қ. Қожахметов, Д. Байтұрсынұлы тәрізді қаламгерлер ұйғыр әдебиетін қазақ тілінде сөйлетуде.

Қазіргі таңдағы ұйғыр поэзиясының көркеюіне үлес қосып жүрген М. Абдрахманов, Р. Розиев, А. Һезимов, Х. Илахунова, И. Жәлилов, И. Һошуров, А. Қутлуқов, Ж. Ро-захунов, А. Садиров, Т. Нурахунов, Г. Авутова, М. Мери-мов, С. Искендәров, М. Обулқасимов, И. Тохтияров, П. Мәхсәтова, И. Жолаев, Р. Мүзәпәрова, П. Тейипова, Ш. Баратова, В. Молотов тәрізді ұйғыр ақындардың есімдерін атауға болады. Пагигүл Мәхсәтова балалар әдебиетіне үлес қосып жүрсе, Рәһимжан Розиевтің поэмаларынан қазақ жерін мекен еткен халықтың Қазақстан тәуелсіздігін қуана қарсы алғаны байқалады. Р. Розиевтің «Рухтың құдіреті» дастаны Қазақстанның Тәуелсіздігіне арналса, «Миң үй» ұйғыр халқының ислам дінін қабылдамаған, будда дініне шоқынған дәуірінен хабар береді. Қаһарлы шах пен оның ұлы Бахадыр арасындағы тартыстар жақсылық пен жамандықтың тартысы ретінде, Шах пен Өмәр жамандықтың, Бахадир мен оның ұстазы Құмараби жақсылықтың символы ретінде шынайы бейнеленген. Жер бетіндегі жақсылық та, жамандық та адам қолымен жасалатындығын мансапқұмар шах тірлігі растайды. Мындаған ұйғырлардың төгілген ащы терімен салынған «Мың үй» құрылысы сол ұйғырлардың өз қолымен қиратылуы өкінішті. Зәулім де заңғар үйлерді қиратуға қолы барған

шахтың қатгездігі, қанішерлігі құдайдан сұрап алған баласын өлтірумен ашыла түскен. Авторлық ұстаным – адам қолымен жасалып жатқан қасіретгерге лагнет айту.

Қазақстанда тұратын ұйғыр халқының да негізгі мәселелерінің бірі – ана тілі екендігі анық. Сондықтан да ұйғыр ақындары ұйғыр тілінің жоғалып кету қаупінде тұрғанын жа-сыра алмады. Ұйғыр ақыны Абдумежит Дөләтов «Ана тилим» өлеңінде былай деді:

Уйғур тилим!

Сән бар – изим үштмәйду,

Сән бар үчүн үмүтлим өчмәйду.

Сән бар үчүн мән ишэнгән тағлирим,

Миң балалар кәлсиму, һеч көчмәйду! (42-б.)⁶

А. Дөләтов «Отанның от басынан басталатынына «Очак» өлеңінде көңіл аударды. Ақын аналардың мейірбан жүзі мен халықтың қайғы-мұңында жатқан тарих сырына үңіле отырып, ұйғыр халқының айтылмаған, ашылған сырларына үңіледі:

Уйғурниң этивалиқ очиги бу,

Меһманға ачқан достлуқ кучиги бу.

Әзелдин баяшайәт – тоқчиликта,

Бәрикәткә ечилған, бил, йочиғи бу, (42-б.)

– дей отырып, «Ғар очақтин башлинар бу кәң жаһан!» деген түйін жасайды. Үмітсіздік қолымыздан алмаса екен, жиыр-масыншы ғасырдың соңында ұйғыр халқы үшін бақыт тоқтап қалмаса екен деп тілеген ақын ұйғыр халқының бақытты күн кешуін арман етеді. Ол үшін ана тілім зоғалтпау керектігін сезінеді. Сондықтан да бауырластарын ұйғыр тілін ұмытпауға шақырады:

Тилидин бәзгәнләр,

Өз урук-пуштидин тәзгәнләр.

Қара башнин ғемини қилип,

Башқилар депини челип,

Вижданини сетип,

Һарсизлик патқиғиға петип,

⁶ Дөләтов А. Һэй, дуния, дунья... – Алматы: «Наш мир», 2004. – 350 б.

Ағзида дуния кэзгэнлэр,
Миллэт шэнигэ түкэргэнлэр,

Номусини жүтэргэнлэр.

Өзини хорлап,

Өзиниң үзини морлап,

Тирик туруп,

Мурда болуп, (145-б.)

Кочида,

Өйдә

Көлөңгүч болуп жүргэнлэр –

Тилидин бэзгэнлэр (146-б.)

Ұйғыр халқының белгілі ақыны Пагигүл Мәхсәтова «Тилим барда» өлеңінде осы ойды жалғайды. Ол ұйғыр халқының сан ғасырлық тарихынан сыр шертетін ана тілінің бүгінгі мүшкіл халіне алаңдаулы. Ол тілден айрылған халықтың болашағы болмайтындығына сенеді:

Тилим барда хэлқим нами өчмәйду,

Мәңгү ташлар яқа жутқа көчмәйду.

Батурлариниң қени билән йезилған,

Қери тарих биздин безип көчмәйду (37-б.)⁷.

Бар халықтың ақындары бірінші кезекте өз ұлтының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын мақтан ететіні белгілі. Ұйғыр ақыны да өз халқының ұлттық мінез-құлқын, әдет-ғұрпын мақтан етеді. «Ұйғур дәстихини» өлеңінде өз халқының меймандостығын мақтан етеді:

Хэлқим бай эзелдин ғиза-таамға,

Уни көпчилик һәм қилиду иқрар.

Йол чүшүп кирсиңиз уйғур өйигә,

Теридә селинған дәстихини бар, – дейді. (221-б.)

Қазақ ақындары секілді ұйғыр ақындары да қазіргі замандағы ар-ожданнан қулық-сұмдықтың жоғары тұрғандығын жасыра алмады. Өмір сүріп отырған қоғамдағы келенсіздіктер ақын шығармаларынан орын алды.

Яқанни тутмасқа нә илаж-чарә,

Турса, тулпар чәтгә, ешәкләр – өрдә.

⁷ Мәхсәтова П. Жүректің төкүлген яш. – Алматы: Жазушы, 2007. – 120 б.

Талан-тараж байлыққа жас төгеді.

Миллиондап зындандарда көз жұмған,

Айтындаршы, халқымның күнәсі не еді?¹¹,

— дейтін лирикалық кейіпкердің азаттық үшін күресі өскелең ұрпақтарға рух, жігер беретіні белгілі. Ақын өткен тарихқа лирикалық шегініс жасап, ұрпағы үшін тентіреп, бір көзінен қан, бір көзінен жас аққан ата-баба рухына тағзым етеді.

Диалогқа құрылған «Ана мен бала» өлеңі де өмірден алынған шындықтан хабар беріп, «Мен баламды ойласам, балам ойлар баласын» дегенді еске салса, «Жүрем ылғи алаң боп» өлеңіндегі лирикалық кейіпкер анасын іздеп алаң. Жас кезінде шашын өрген сайын басынан сипап отыратын анасын іздеген лирикалық кейіпкер ұлғайған шағында басынан сипар анасын іздеп аландайды. Ұзын, қара шашын «кесем» деп анасына еркелейтін қыздың уақыт өте келе тұрмыстың тауқыметінен шашының өзі-ақ сиреп қалғаны өмірден алынған шындық ретінде шынайы бейнеленген. Мұндай жағдайдың әрбір қыз баланың басынан өтетінін ескеретін болсақ, лирикалық кейіпкердің өмірден алынғандығын мойындауға болады. «Шәлі» өлеңі де анасын аңсаған жанның сағынышын паш етеді. «шәліні әке, шешемнің Болады көзі десем де» дейтін ақынның шешесінің көне шәлісін киелі затқа балауы ана мен бала арасындағы махаббаттың мәңгілік екенінен хабар берердей әсерлі. «Қызым» өлеңі «Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада» деген халық даналығына жан бітіріп тұр. Бір кезде анасына еркелеп отыратын лирикалық кейіпкер бүгінде өзі ана болып бала тәрбиелеуде. Қасы мен кірпігін сүрмелеген қызының бойжеткенін байқаған анның «Қыз жат жұрттық» екенін мойындамасқа амалы жоқ. П. Сәбитованың бұл өлеңдері ана мен бала арасындағы махаббатқа жан бітіріп, кешегі бала, бүгінгі ана көзімен сыр шертеді.

Алмасбектің «Талланма» жинағына оның әр жылдары жазған өлеңдері топтастырылған. Алмасбектің ертеректе

¹¹ Сәбитова П. Іркіп көзге жасымды... Тәржімалаған О. Асқар // Жұлдыз. – 2008. – №12. – 193 б.

жазған өлеңдері негізінен табиғат лирикасына қосылатын туындылар.

Шыңғыс!

Шыңғыс!

Неткен сұлу, неткен сұлу, көрікті ең,
Уа, табиғат, бар көрікті осы үңгірге беріппен.

Сенде туды ән-өлеңнің даналары ғұмырлық,

Сенсің ыстық, сенсің ыстық жалын атқан көрікпен!,

— деген өлең жолдары ақынның туған жер лирикасын толықтырып тұр. Шыңғыстауда туып, қазақ мектебінен Кәмен Оразалиннен білім алған ақын қазақ және ұйғыр тілінде бірдей жазады. Ақынның тоқсаныншы жылдардан бермен қарай жазған өлеңдерін оқып отырып, оның әртүрлі тақырыпты көтергеніне көзіміз жетті. «көктем», «Балабұлақ», «Көктем жаңбыры», «Қызғалдақ», «Бәйшешек», «Қоғ қайың», «Боран» өлеңдерін табиғат лирикасына жатқызсақ, «Қосбұлақ», «Тарбағатай», «Көктұма», «Алтын ордам», «Абдыра», «Алтын сағым — Арманым» өлеңдері туған жер туралы өлеңдер қатарын толықтырады. «Тарбағатай» өлеңіндегі:

Тарбағатай — тұғырым, тұнық таңым,

Баурайында киелі кіндік қаным.

Алғы сөзі өмірімнің өзінменен,

Жер танымы, ел деген дүниетаным¹²,

— деген жолдар ақынның туған жерге деген құрметін танытып тұрғаны анық. Тарбағатайда туған ұйғыр ақынның Тарбағатайды тұғырына, алтын ұясына, тұнығына, таңына, алтын бесігіне, тарлан тауына, арман айдынына балауы орынды. Туған жері Қарауңгірдің кәусар суы мен аңқыған жалбызы мен жусанын сағынған лирикалық кейіпкер «Толқыныңа түйіп алшы тас қылып, Жан қып түйіп, сені мына балаң жүр» десе, ол үшін Көктұманың да орны бөлек. «Көктұма» өлеңіндегі «Ана — жер омырауының құт ырысы, Жүрекке жазылатын дастаным-ай... Уа, Көктұмам!» деген жолдар лирикалық

¹² Алмасбек. Тауланма. Шейрлар, ғазэллэр вэ рубаййлар. — 1 том. — Алматы: «Мир», 2013. — 37-б.